

Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand

Seda YILMAZ VURGUN*

Özet

Buhara ve Semerkand, Buhara Emirliği'nin en önemli iki merkezidir. Bu şehirler coğrafi konumları, iklimleri, verimli toprakları ve demografik yapılarından dolayı emirliğin diğer şehirlerine nazaran ön plana çıkmıştır. Semerkand; güzel iklimi ve çevresini saran verimli toprakları ile adından söz ettiren, Buhara; medrese ve camileri ile ünlenerek İslam dinin önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus işgali ile birlikte bu şehirlerde mimari ve demografik yapı başta olmak üzere birçok alanda kayda değer değişimler meydana gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Buhara, Semerkand, Buhara Emirliği, Türkistan.*

Bukhara Emirate's Two Significant Cities: Bukhara And Samarkand

Abstract

Bukhara and Samarkand was the most important two center of Emirate of Bukhara. This cities took over compared to other cities because of geographical location, climate, fertile soil and demographic structure. While Samarkand was mentioned surrounding fertile soil and good climate, Bukhara that famous for the madrassas and mosques became important center of İslam. From the second half of the 19th century with the Russian invasion significant changes was happened especially architectural and demographic structure of this cities.

Key Words: *Bukhara, Samarkand, Emirate of Bukhara, Turkestan.*

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, seda.yilmazvurgun@bilecik.edu.tr

Giriş

Özbekler Türkistan'a hakim olduktan sonra parçalanarak üç hanlığa bölünmüşlerdi. Buhara Hanlığı'nın ortaya çıktığı 1500'lü yıllar, siyasi parçalanmaların başlaması açısından Türkistan tarihi için bir dönüm noktası olmuş,¹ 1511'de Hive Hanlığı ve 1700 yılında Hokand Hanlığı kurulmuştu.²

XVIII. yüzyılda Türkistan'ın siyasi hakimiyeti Buhara, Hive ve Hokand hanlıklarının elinde bulunuyordu. Ancak Türkistan siyasetinde Buhara Hanlığı, Hive ve Hokand hanlıklarına göre daha dikkat çekici bir siyasi oluşum olarak göze çarpıyordu.³ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iyi idarecilerden mahrum kalmasına rağmen Buhara Emirliği'nin⁴ Türkistan Müslümanları üzerindeki ağırlığı devam etmiş ve Türkistan Müslümanları üstesinden gelemedikleri bir sorun olduğunda Buhara Emirliği'nden yardım istemişlerdi.⁵

Buhara Emirliği'nin nüfusu 3 milyon civarındaydı. Özbekler, Tacikler ve Türkmenler ana unsuru oluşturan gruplardı.⁶ Diğerleri ise Kırgızlar,

¹ Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C.8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.559-573; Nurettin Hatunoğlu, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011, s.33.

² Mehmet Saray, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s 1; Baymirza Hayit *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara, 1975, s.9.

³ Ahmet Taşağıl, *Türkistan, İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.41, İstanbul 2012, s.559.

⁴ Buhara Hanlığı olarak bilinen devletin ismi Mangıt hanedanın yönetimi ele geçirmesi ile Buhara Emirliği olarak anılmaya başlanmıştı. (Muhammed Bilal Çelik, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Turkish Studies*, C.7/3, Ankara, 2012, s.782; Nurettin Hatunoğlu, "Buhara, Afganistan, Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanının Dil ve Aidiyet Durumu", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S.75, 2015, s.130)

⁵ Saray, *Osmanlı Devleti...*, s.77.

⁶ Baron Meyendorf, "A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.5, Kısım.2, Routledge,

Kalmuklar, Karakalpaklar, Tatarlar, Afganlar, Araplar, Yahudiler, Hintliler, Çingeneler, İranlılar, Sartlar ve işgalden sonra gelen Ruslar ile Ermenilerdi.⁷

Bölgenin dikkat çeken gücü olan Buhara Emirliği⁸ Buhara, Semerkand, Karşı, Şehr-i Sebz, Kermine, Hisar, Belh, Endhuy, Cizak, Çarcuy, Kette-Kurgan, Ura-Tübe, Hisar, Hatırça, Çarşamba, Karakul, Nur-Ata, Pence-Kend, Cizzak, Yengikurgan, Pencşembe, Çelek, Pey-Kend gibi şehirlerden oluşuyordu.⁹

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Türkistan tarihi açısından bir dönüm noktası olmuştur. Türkistan hanlıklarının aralarındaki çatışmalara, Rus işgalleri de eklenince bölgedeki şehirler uzun yıllar devam eden eğitim, teknoloji vb. alanlardaki geri kalmışlığın sancılarını askeri başarısızlıklarla daha fazla hissetmeye başlamışlardır.¹⁰

London, 2004, s.34.

⁷ Meyendorf, "A Journey From...", s.39.

⁸ Buhara Hanlığı'nın sınırları: Kuzeyde Bukan dağları, batı ve güney boyunca uzanan Kızıl-Kum, doğuda Akdağ- Karadağ arasında uzanan dağ silsilesinin oluşturduğu kesintisiz sıra dağlar ve Şehr-i Sebz dağları; güney ve güneybatıda Belh, Endhuy, Meymene, bir kısım İran ve Hive Hanlığı toprakları, Amu-Derya ve kuzey doğuda Hokand Hanlığı'ndan oluşmaktaydı.

⁹ Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London, 1911, s.576; Vambéry Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, N. Ahmet Özalp (çev.), Ses Yayınları, İstanbul 1993, s.149; Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2009, s.26; Yuri Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill Akamich Puplichers, Boston 2003, s.63.

¹⁰ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.575; Mehmet Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993, s.18; Azmi Özcan, "Rus Çarlığı ve İngiltere'nin Türkistan Üzerinde Nüfus Mücadelesi ve İslam Faktörü", *Orta Asya'da İslam*, C.2, 2012, s.1124-25; Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.69-295; Fuat Uçar, *Geçmiş-Günümüz ve Geleceğin Türk Dünyası*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul 2009, s.185; Saray, "Osmanlı Devleti...", s.60.

1. Buhara

M.Ö. III ve IV. yüzyıllardan itibaren Buhara, Soğdıyana'nın¹¹ en önemli şehirlerinden birisi olmuş yangınlar ve savaşların yüzyıllar boyunca sebep olduğu yıkımlara rağmen aynı yerde kalmıştı. Buhara, Samanilerin başkenti olarak IX. yüzyıldan sonra Orta Asya tarihinde dikkate değer bir yere sahip olmaya başlamış ve Semerkand ile bu yüzden bir şöhret yarışı içine girmişti. II. Abdullah Han zamanından başlayarak Rus işgaline kadar Astrahanlıların ve Mangitlar'ın başkenti olan Buhara, Orta Asya'nın en büyük ve en zengin şehri haline gelmişti.¹²

Orta Asya'nın en tanınmış ve saygın şehri olan Buhara, 40° enlemiyle Afganistan'ın batısından geçen boylamın kesiştiği noktadadır. Şehir, Tien Şan dağlarından doğan ve doğudan batıya doğru yaklaşık 600 km kateden Zerefşan nehrinin aşağı havzasında büyük bir vahanın ortasında bulunur. Buhara, açık deniz kıyısındaki bir liman gibi tam çölün kenarında, yani Orta Asya'yı bir yandan Güney Rusya'ya diğer yandan Afganistan, Hindistan, Doğu Türkistan ve Çin'e bağlayan ticaret yollarının merkezinde yer alır¹³ ve şehir XIX. yüzyılda "Soylu Buhara" olarak da anılırdı.¹⁴ Bir üçgeni andıran şekliyle Buhara, yaklaşık 6 km'lik bir alanı kaplamakta olup çapı 2,5 km'idi.¹⁵

Amu-Derya, Buhara Emirliği'ndeki en önemli suyoluydu.¹⁶ Diğer bir önemli su yolu olan Zerefşan'ın suyu ayda iki kere şehre ulaşırdı.

¹¹ Orta Asya'da geniş tarihi ve coğrafi bir alan adı olup, ismini "Soğd"lardan almaktadır.

¹² Bregel, *An Historical Atlas...*, s.80.

¹³ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, Ali Berktaş (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.11; Seda Yılmaz Vurgun, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği-Hanlılığı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013, s.60

¹⁴ Olufsen, *The Emir of...*, s.502.

¹⁵ Olufsen, *The Emir of...*, s.510.

¹⁶ Nikolai Pavlovic Ignatyev, *Mission N.P. Ignatyev to Khiva and Bukhara in 1858*, John L. Evans (trs.), Oriental Research Partnus, Newtonville 1984, s.96.

Zerefşan vadisi içinde kurulmuş olan havuzlara gelen su ile şehirdeki suyun sürekli bir tedariki sağlanırdı. Buna benzer şekilde Buhara'nın bütün bölgelerinde çeşitli büyüklükte yaklaşık 100 tane havuz vardı.¹⁷

Buhara'nın merkezinde 1840'lı yıllarda tahminen 60.000 ile 70.000 arasında bir nüfus ikamet ederdi.¹⁸ Bazı mahallelerde aynı etnik gruptan insanlar bir arada yaşardı. Diğer bölgeler de ise zengin ve fakir insanların evleri bir arada olurdu.¹⁹ Sosyal eşitsizlik süregelen örf ve adetleri bozmamıştı. Zengin aileler için böyle bir komşuluk, birtakım kolaylıkları da beraberinde getirmiş ve onlara hizmet verecek insanların bulunmasını kolaylaştırmıştır.²⁰

XIX. yüzyılda şehirde 360 sokak, 103 medrese, 24'ü taştan diğeri ise ahşap olmak üzere 38 kervansaray, 16 hamam, 24 tanesi şehrin içinde 22 tanesi de şehrin dışında olmak üzere 46 adet pazar bulunmaktaydı.²¹ Buhara ve Semerkand şehirleri İslam dininin Orta Asya'da öğretildiği önemli merkezlerden olduğu için iki şehirde özellikle medrese ve cami gibi dini yapılar ön plana çıkmaktaydı.²² Örneğin, Mir Arab Medresesi, Kelan Minaresi, Kükeltaş Medresesi, Abdullah Han Medresesi ve Bahaeddin Nakşibendî Külliyesi Buhara'da bulunan önemli dini eserlerdendi.²³ Şehrin en dikkat çeken mimari eseri olan "ark", yani emirin sarayı, şehrin içinde yüksek bir lös terası gibiydi. Şehrin ortasında, bir tepeye inşa edilmiş ve çevresi yüksek dişli

¹⁷ Bregel, *An Historical Atlas...*, s.80.

¹⁸ Nikolai Vladimirovich Khanikoff, *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated From The Russian of Khanikoff by Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London 1845, s.123.

¹⁹ Bregel, *An Historical Atlas...*, s.80.

²⁰ Abdulvahab Kara, *Kazakistan ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.241.

²¹ Khanikoff, *Bokhara: Its Amir...*, s. 98-118.

²² M. Venikof Valikhanof, *The Russian And Central Asia, Their Occupaiton The Kırız Steppe The Line of Syr-Daria Their Relaitons with Hive Hokand Bokhara*, London 1865, s.167

²³ Gözde Ramazanoğlu, *Orta Asya'da Tük Mimarisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, s.177.

duvarlarla kapatılmıştı.²⁴ Sarayın kapısında Buhara'nın tek kamu saati bulunurdu.²⁵

Şehrin merkezinde mevcut tarihi eserlerin çevresinde çatıları düz, balçıktan yapılmış ve camları dış cepheden görünmeyen evler bulunuyordu.²⁶ Buhara'nın merkezi son derece karmaşık ve sıkı bir şekilde inşa edildiği için çok az sayıda ağaç mevcuttu.²⁷ Bütün sokaklar, inanılmaz derecede dardı. Ana caddelerde, iki at arabası yan yana zorlukla geçebilirdi. Dar sokaklarda, at arabaları geçiş yaparlarken, duvarlara sürmek zorunda kalırlardı. Çoğu sokak genelde 1 ya da 1,5 m genişliğinde olurdu. Sadece şehrin merkezindeki birkaç yerde yollar döşenmiş durumdaydı. Kuru mevsimlerde, lös kumlarından bulutlar evlerin içine doluşurdu. Yağmurlu zamanlarda ise sokaklardan geçmek; tekerlere, ayaklara, atların bacaklarına yapışan çamur yüzünden çok zorlayıcı olurdu. Balçıklı bu sokaklarda insanlar yürürken sayısız kez düşerlerdi.²⁸

IX. yüzyılda inşa edilen, ama birçok kez yıkılıp yeniden yapılan Buhara surları XIX. yüzyılın başında tamamen sağlamlaştırılmıştı. 12 km. uzunluğundaki bu surlarda yuvarlak burçlarla süslenmiş, her biri ayrı bir isimle bilinen, güneş doğarken açılıp batarken kapatılan on bir kapı bulunmaktaydı.²⁹ Kapılar adlarını şehir merkezine yol alan ana

²⁴ Khanikoff, *Bokhara: Its Amir...*, s.123.

²⁵ Bu saatin Giovanni Arlandi adlı bir İtalyan köle tarafından yapıldığı söylenmektedir. Ancak Ruslar bu saatin Rus- Tatar bir mahkûm tarafından yapıldığını iddia etmektedirler. (George Dobson, *Russia's Railway into Central Asia Notes of A Journey From St. Petersburg to Samarkand*, W. H. Allen & Co., 13, Waterloo Place and At Calcuta, London 1890, s.258.)

²⁶ Dobson, *Russia's Railway...*, s.258; Meyendorf, "A Journey From...", s.33; Olufsen, *The Emir of...*, s.513.

²⁷ Bregel, *An Historical Atlas...*, s.80.

²⁸ Meyendorf, "A Journey From...", s.34; Olufsen, *The Emir of...*, s.516; Gabriel Bonvalot, *Eski Yurt: Orta Asya'dan*, M. Reşat Özmen (çev.), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1894, s.33-34.

²⁹ Zarcone, *Yasak Kent Buhara...*, s.101; Elkan Nathan Adler, *Jews in Many Lands*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1905, s.218.

caddelerden almıştı. Bunlar; 1-Mezar, 2-Kavle ya da Karşı, 3-Sallahane, 4-Namazgâh, 5-Şeyh Celal, 6-Karagöl, 7-Oğlan, 8-Şirgiran, 9-Telipeh, 10-İmam, 11-Semerkan'dı.³⁰ Bu girişlerin her birinde nöbetçiler olur³¹ ve geceleri kapatıldıklarında anahtarları emirin sarayına gönderilirdi.³²

Türkistan'da hamam kültürü oldukça gelişmişti. Özellikle Buhara'da birçok hamam bulunmaktaydı. Buhara'nın en iyi hamamı çarşının içindeydi. Buhara'nın hamamları, Türk hamamları ile benzerlik göstermekte idi. Hamamlar dört kısımdan oluşurdu. Hamama gelen misafir soyunma odasına girer, daha sonra kare ya da sekiz kenarlı odalarda sıcaklığa alıştıktan sonra hepsinden daha sıcak bir odaya alınırdı. Hamamın ana kısmına geçen misafire tellaklar masaj yaparlar ve kese atarlardı. Hamamda yıkanma işlemi bittikten sonra başka bir odaya geçilir, burada yeşil çay ve meyve yenilirdi. Buharalılar masaj yaptırmaktan çok hoşlanır, sık sık hamama gelip masaj yaptırılırdı.³³ Buhara'nın önemli insanları da masaj yaptırmak için evlerinde bir kişi bulundururlardı. Hamamların duvarlarında cam olmazdı. Cam gibi olan havalandırma boşlukları tavanda yer alırdı.³⁴

Buhara'nın çevresinde gül bahçeleri yaygındı.³⁵ Anavatani Orta Asya olan gül Buhara'nın bahçelerinde eksik olmayan çiçeklerden biriydi.³⁶

³⁰ Olufsen, *The Emir of...*, s.514; Bregel, *An Historical Atlas...*, s.80; Khanikoff, *Bokhara: Its Amir...*, s.98.

³¹ Annette M. B. Meakin, *In Russian Turkestan A Garden of Asia and Its People*, George Allen 156, Charing Cross Road, London 1903, s.53.

³² Olufsen, *The Emir of...*, s.514.

³³ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Firdevs-Halil Çetin (çev.), Paradigma Yayınları, İstanbul 2000, s.428-429; Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006, s.113-114.

³⁴ Muhammed Zâhir Bigi, *Maverâünnehir'e Seyahat*, Ahmet Kanlıdere (çev.), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005, s.89-90.

³⁵ Adler, *Jews in Many...*, s.218.

³⁶ Ayten Altıntaş, "Osmanlıda Gül", <http://ztbb.org/festival/geleneksel-tip->

Buhara halkı sıcak yaz günlerinde gül ağaçlarının altında dinlenirdi.³⁷ Gül kadınların güzelleşmek için kullandığı bitkilerden olup bölge halkı gülsuyunu yemeklerine katardı.³⁸

Buhara çok sayıdaki kutsal mezardan ötürü, kimi zaman “türbeler şehri” diye tanımlanmıştı. Buhara’da mezarlıklar belirli bir düzen dâhilinde değildi. Mezarlıklar sağa sola serpilmiş gibiydi ve her yerde insanların karşısına çıkabiliyorlardı. Gömüt yerleri genellikle, steplerden ya da çölün içinden, vahalardaki şehirlere doğru yol alırken dikkati çeken ilk mekânlardandı.³⁹ Şehir duvarlarının dış cephelerinde ve çoğu zaman şehirlerin tam ortasında, kabirlerle kaplanmış alanlar görülürdü⁴⁰

Buhara şehri Doğu ve Batı Asya arasındaki ticaret yollarının merkez noktasıydı ve ürünler buradan Avrupa’ya gönderilirdi. İthal ürünler Buhara’da perakende olarak satılmazdı. Kuzeyden-güneye, doğudan-batıya geniş alanlara yayılan müşterilerin talebini karşılamak için toptan alınırdı.⁴¹ Buhara şehri özellikle metali oldukça iyi olan keskinleştirmeye çok nadir gerek duyulan bıçakları ile ünlü idi. Bu bıçaklar Avrupa’da birçok bölgeye satılırdı.⁴² Buhara şehri Türkistan bölgesindeki ticarete de söz sahibiydi. Ketten ve pamuk gibi kumaşlar bölgenin diğer şehirlerine satılırdı.⁴³ Buhara halkının ihtiyacı olan şifalı

festivali-2007/osmanli-tibbinda-gul/, (15.11.2016); Olufsen, *The Emir of...*, s.334.

³⁷ Bonvalot, *Eski Yurt...*, s.185.

³⁸ Zarccone, *Yasak Kent Buhara...*, s.129,153.

³⁹ Bregel, *An Historical Atlas...*, s.81.

⁴⁰ Olufsen, *The Emir of...*, s.401.

⁴¹ Antony Jenkinson, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson and Other Englishmen, With Some Account of The First Intercourse of The English With Russia and Central Asia By Way of The Caspian Sea*, C.1, E. Delmar Morgan ve C. H. Coote (Ed.), B. Franklin, New York 1900, s.87; Olufsen, " *The Emir of...* ", s.283.

⁴² Meakin, *In Russian Turkestan...*, s.212.

⁴³ Nikolai Muraviev, *Murayiev's Journey to Khiva Through The Turcoman Country 1819-1820*, Philipp Strahl (çev.) , Printed At The Foreign Department

bitkiler gibi ürünler Hindistan ve İran üzerinden Buhara'ya getirilirdi.⁴⁴

Buhara şehrinin konumunun yanında Buharalıların ticarete olan düşkünlükleri de şehrin ileri bir konuma ulaşmasını sağlamıştı.⁴⁵ Buhara ticaretinin canlanmasında özellikle Tatarların ve Taciklerin etkisi büyüktü.⁴⁶ Buhara, Hive ve Özbek hanlıklarında yaşayan Müslüman halk, dini fanatizmin etkisiyle Yahudi ve Hıristiyan tüccarlardan alışveriş yapmayı istemiyorlardı. Bu nedenle Rusya, Tatarları Orta Asya ile ticaret yapabilmek için kullanmıştı. 1872 yılında tek bir Rus tüccar Buhara'da ticaret yapıyordu.⁴⁷

1868 yılında Buhara'nın Rus hâkimiyetine girmesi ile şehir değişmeye başlamıştı. 1888'de inşa edilen demiryolu ve Rus göçmenlerin bölgeye gelmesi ile Buhara'nın "Yasak Şehir" ünü son bulmuştu. Artık Buhara'ya gitmek isteyen yolcular Türkmen çölünden tamamen güvenlik içinde geçip, fırsat olarak gördükleri yeni Rus topraklarını ziyaret edebilmişlerdi.

Ruslar Buhara şehrinin mimari yapısını ve sosyal hayatını kendi çıkarları doğrultusunda değiştirmeye başlamışlardı. Türkistan bölgesine getirdikleri bir takım yeniliklerle Ruslar bölge halkının refahını artırmaya çalışıyor gibi görünmüşlerdi. Ancak ortaya çıkan durum oldukça farklıydı. Türkistan bölgesinin tamamına kurulan demir yolları ağı ile Buhara'dan pamuk, kuru meyve ve değerli taşlar gibi önemi hammaddeler Rusya'ya taşınmıştı. Bu durum Buhara şehrinin Rusların açık pazarı haline gelmesine neden olmuştu.⁴⁸

Press, Calcutta, 1871, s.145.

⁴⁴ Mehmet Alpargu, "19. Yüzyılda Buhara Hanlığında Bir Seyyah ve Tabip: Johan Martin Honinberg", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.13/2, 2013, s.204.

⁴⁵ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.582.

⁴⁶ Meyendorf, "A Journey From...", s.48.

⁴⁷ Serge A. Zenkovsky, *Pan-Islam and in Russia*, Harvard University Press, Cambridge 1967, s.19-20.

⁴⁸ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili ve Yakın Tarihi: Batı ve Kuzey Türkistan*, C.1, 1981, s.332; Valikhanof, *The Russian And...*, s.458.

2. Semerkand

Semerkand, M.Ö. 535 yılında Pers hükümdarı Cyrus tarafından Zereşan nehrinin güney kıyısında vadiye hâkim yüksek bir mevkide kurulmuştur.⁴⁹ Çinlilerin Kan-gi adını verdiği şehir, şekil bakımından sekiz köşeliydi.⁵⁰ Hindistan'dan, İran'dan ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının birleştiği noktada bulunması ve çevresinin çok verimli topraklarla sarılmış olmasından dolayı Semerkand'a çok sayıda insan yerleşmiştir.⁵¹ Samaniler devrinde yaklaşık 500.000 kişi, Cengiz Han zamanında ise 100.000 aile şehirde yaşamıştı.⁵² Cengiz Han, Semerkand'ı fethettikten sonra on binlerce Müslümanı bölgeye getirerek yerleştirmişti.⁵³ Ardından Timur, 1371 yılında Semerkand'ı başkent yapmış ve göçebe halkı buraya toplamaya çalışmıştı.⁵⁴ XIX. yüzyıla gelindiğinde ise emirliğe seyahat eden Meyendorf⁵⁵ Semerkand'ın nüfusunu 50.000⁵⁶, yüzyılın ikinci yarısında

⁴⁹ Osman Aydın, "Semerkand", *İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s.481; İbrahim Atalay, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Genel Türk Tarihi*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.301.

⁵⁰ Emel Esin, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s.39, 45.

⁵¹ Wilhelm Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, M. A. Yalman, T Andaç, N. Uğurlu (çev.), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s.411; Vambery, *Bir Sahte Dervişin...*, s.181.

⁵² Wilhelm Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hakkı Dursun Yıldız (hzl.), Kervan Yayınları, İstanbul 1981, s.93.

⁵³ G., Ahmetcan Asena, *İpek Yolu: Çin-Doğu Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.15.

⁵⁴ Vitaly Naumkin, *Samarkand: Caught in Time: Great Photographic Archives*, Reading: Garnet Publishing, 1992, s.11.

⁵⁵ 1820 yılında Buhara'yı ziyaret eden Meyendorf "A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820", adlı eserinde demografik yapı, idari ve sosyal hayatı anlatarak, İslam dininin yönetim ve halk üzerindeki etkisini o zaman için şaşırtıcı derecede ayrıntılı bir biçim de ortaya koymuştur.

⁵⁶ Meyendorf, "A Journey From...", s.32; Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan...*, s.253.

şehirde bulunan Schuyler⁵⁷ ise 30.000 kişi olarak tahmin etmiştir.⁵⁸ Şehir merkezinden uzaklaştıkça karasal iklim ve verimsiz topraklar nedeni ile az sayıda insan ikamet ederdi.⁵⁹ Semerkand'da Tacikler, Özbekler, Kırgızlar, Araplar, Afganlılar, Türkmenler, İranlılar yaşıyordu.⁶⁰ Şehirde bulunan farklı etnik gruplardan bir diğeri Yahudilerdir. Örneğin şehrin batı surlarının yakınlarında 1.000 kişilik bir Yahudi Mahallesi yer almakta ve mahalle halkı ticari faaliyetleri ile dikkat çekmektedirler.⁶¹

Şehrin arka tarafındaki tepeler karlı dağ sırasıyla çevrilmiştir.⁶² Semerkand-tav adlı bu dağın doğusu sürekli kar altında olup batıya gidildikçe kar miktarı azalmakta idi.⁶³ Havası ve suyu çok güzel olan şehrin her yerinde akarsular, bağ ve bahçeler vardı.⁶⁴ Buhara'ya göre daha yukarı da kalan Semerkand'a, suyun bolluğu nedeniyle daha çok değer verilirdi.⁶⁵ Semerkand'da sulama Zerefşan nehrinden açılan kanallar vasıtasıyla yapılırdı. Semerkand bu canlılığını Zerefşan nehrine borçluymdu. Hanlar Buhara'ya göre iklimi daha güzel olduğu için Semerkand'da yazları zamanlarının bir bölümünü geçirirlerdi.⁶⁶ Buhara hanları yılda bir kez Semerkand'a gidip dikdörtgen şeklindeki *Köktaş*⁶⁷ adı verilen Mirza Uluğ Bey medresesinde bulunan mavi bir taşın

⁵⁷ Eugene Schuyler Amerikan coğrafya topluluğu ile Rus imparatorluk coğrafya topluluğunun bir üyesi ve Amerika Birleşik Devletlerinin St. Petersburg konsolusu olup Rusların Türkistan seferine gazeteci olarak, katılmış gördüklerini tarafsız olarak "Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları" adlı seyahatnamesinde nakletmiştir.

⁵⁸ Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan...*, s.255.

⁵⁹ Olufsen, *The Emir of...*, s.50.

⁶⁰ Dobson, *Russia's Railway...*, s.225.

⁶¹ Bregel, *An Historical Atlas...*, s.82; Meakin, *In Russian Turkestan...*, s.176.

⁶² Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan...*, s.233.

⁶³ Olufsen, *The Emir of...*, s.50.

⁶⁴ Bigi, *Maverâünnehir'e Seyahat*, s.118.

⁶⁵ Zarccone, *Yasak Kent Buhara...*, s.11.

⁶⁶ Meakin, *In Russian Turkestan...*, s.13, 40

⁶⁷ Köktaş'a Orta Asya'nın "Kader Taşı" da denirdi. (Dobson, *Russia's Railway...*, s.208.)

üzerine oturarak hâkimiyetlerini perçinlemek zorundaydılar.⁶⁸

Semerkand'da "Kadimi Semerkand'ın Yüreği" diye tanımlanan bir tarafı yol, diğer cepheleri ise üç medreseyle çevrelenen çok büyük bir meydan bulunurdu. Registan⁶⁹ olarak adlandırılan bu meydan konumu nedeni ile avlu gibi de kabul edilebilirdi.⁷⁰ Semerkand'da, surlar, kanallar, çok sayıda havuz ve sarnıç mevcut olup, ikisi Hamam-i Hoca Ahrar, diğeri Hamam-i Miri adında toplam üç halk hamamı ve iki kervansaray bulunurdu.⁷¹ Semerkand'ın önemli eserleri; Timur'un Türbesi, Şah'ı Zinde Camisi, İsmail Buharî Külliyesi, Çolpan Ata Türbesi, Bibi Hatun Medresesi, Uluğ Bey Medresesi, Şirdar Medresesi'ydi.⁷²

Semerkand'ın 1- Dervaze-i Buhara, 2- Dervaze-i Paikobah, 3- Dervaze-i Hz. Şah-ı Zinde, 4- Dervaze-i Kalender Han, 5- Dervaze-i Suzangiran, 6- Dervaze-i Hoca Ahrar adında altı giriş kapısı vardı.⁷³ Semerkand, Buhara gibi emirliğin önemli şehirlerinde yatsı namazından sonra şehre giriş-çıkış yasaktı. Gün batımında kapılar kapatılır ve sokaklar ıssızlaşırdı.⁷⁴

Semerkand Avrupa'nın dikkatini çekmesine rağmen nadiren ziyaret

⁶⁸ Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan...*, s.255; Bregel, *An Historical Atlas...*, s.82.

⁶⁹ Kum meydanı demektir.

⁷⁰ Ramazanoğlu, *Orta Asya'da...*, s.104.

⁷¹ Khanikoff, *Bokhara: Its Amir...*, s.129-130. Vambéry, *Bir Sahte Dervişin...*, s.181.

⁷² Bregel, *An Historical Atlas...*, s.82; Naumkin, *Samarkand: Caught...*, s.15-16; Ramazanoğlu, *Orta Asya'da...*, s.83.

⁷³ Khanikoff, *Bokhara: Its Amir...*, s.129

⁷⁴ Alexander Burnes, *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narattive of A Voyage on the Indus, From The Sea to Lahore, With Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in The Years 1831, 1832 and 1833*, C.I-II-III, John Murray-Albemarle Street, London 1834. s.278.

edilmişti.⁷⁵ Şehirdeki eski eserler ve kimi büyük yapılar kentin görünüşüne önemli ölçüde azamet ve heybet vermekteydi. Kentin güney doğu sınırında ve bir tepe üzerinde iç kale bulunmakta olup, iç kale çoğu cami ve türbe olan birçok yüksek yapıyı içine alırdı.⁷⁶ Semerkand şehrinin mimarı yapısında dışardan bakıldığında mavi ve gri renkler göze çarpardı.⁷⁷ Şehrin her yanında düz çatılı evlerin üzerinde kubbeler yükselirdi.⁷⁸ Semerkand'da rüzgarların getirdiği kum zerreleri ve dolambaçlı dar yollar hayatı olumsuz yönde etkileyen faktörlerdendi.⁷⁹

Semerkand'ın doğa güzelliği İslam uleması ve bölgeye gelen yabancı seyyahların eserlerinde tasvir edilmiştir. Örneğin İslam dünyasının şair ve uleması "Semerkand'ın yeryüzündeki dört cennetten biri" olduğunu vurgulamıştır. Macar seyyah Vambery⁸⁰ ise eserinde Semerkand'ın gerek yerinin güzelliği, gerek çevresini kuşatan toprakların bereket ve verimliliği nedeniyle, Türkistan'da gördüğü diğer kentlerin tümünün üstünde olduğunu ifade etmiştir.⁸¹ Öte yandan doğal güzelliklerine rağmen ülkeyi yöneten Özbekler daha çok baş şehir olan Buhara'nın mimari yönden gelişmesine önem vermişlerdir.⁸² Bu nedenle Semerkand bazı yönlerden ihmal edilerek Buhara'nın gölgesinde kalmıştır. Semerkand'da yaşayan insanların tarihi kalıntılara bakış açısı da şehrin mimari yapısını etkilemiştir. Semerkand halkı tarihi kalıntıların bir kısmını kendi özel amaçları için

⁷⁵ Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan...*, s.234.

⁷⁶ Vambery, *Bir Sahte Dervişin...*, s.172

⁷⁷ Seven Hedin, *Through Asia*, C.1, Harper and Brodthers Publishers, London 1899, s.60.

⁷⁸ Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan...*, s.233.

⁷⁹ Svetlana Gorshenina, "Samarkand and Its Cultural Heritage :Perceptions and Persistence of The Rusian Colonial Construction of Moments", *Central Asia Survey*, C.3/S.2, Roudledge, 2014, s. 251

⁸⁰ Batı Avrupa'da ve özellikle Macaristan'da Türkoloji'nin kurucusu olarak tanınan Hermann Arminus Vambery 1863 yılında Reşit Efendi adlı bir sahte derviş olarak Orta Asya gezisine çıkmıştır. İngilizce olarak yayımlanan gözlemleri ve seyahatnamesi büyük ilgi görmüştür.

⁸¹ Vambery, *Bir Sahte Dervişin...*, s.181.

⁸² Aydınli, "Semerkant", s.484.

kullanmıştı. Bu durum şehirde bulunan tarihi eserlerin zarar görmesine neden olmuştur.⁸³

Semerkand ve Buhara şehirlerinde gün sabah ezanı ile başlamakta ve akşam ezanı ile tamamlanmaktaydı. Dükkân ve atölyelerde günün ışığı esas alınmıştı. Gündelik hayat özellikle Buhara şehrinde oldukça hareketliydi. Sokaklarda yürüyen veya at-eşek üstünde olan insanlar göze çarpardı.⁸⁴ Dükkânlar ve çalışma atölyeleri gün boyunca açık olmasına rağmen öğleden sonra saat 2 ile 4 arasında kapalı olurlardı. Halk çayhanelerde toplanarak çay içer, sohbet eder, satranç veya kumar oynar, yazı-tura atardı.⁸⁵ Havuz kenarlarındaki büyük ağaçlar altında veya meydanlarda bulunan açık olan çayhanelerde lisanları muhtelif Arap, Özbek, Tacik, Afgan, Hindu yahut Rus, Türkmen, Kazak, Tatar, İrani kavimler toplanırlardı.⁸⁶

İktisadi faaliyetlerin yoğun olduğu şehirlerden biri olan Semerkand'da 150 çeşit zanaat dalı mevcuttu. Semerkand tekstil ve kâğıt⁸⁷ üretimi ile ön plandaydı. Semerkand kâğıdı: düşük geçirgenliği, yumuşak yüzeyi ve dayanıklılığından dolayı tercih edilirdi.⁸⁸ Ruslar'ın 1868 yılında Semerkand'ı işgal ederek Türkistan'ı genel yönetim bölgesine katmaları şehrin ticari hayatını olumsuz yönde etkilemişti.⁸⁹ 1871'den itibaren Timur'un inşa ettiği şehrin batısında yeni bir şehir yükselmiş ve şehir daha sonra Hazar Denizi

⁸³ Gorshenina, "Samarkand and Its...", s.249.

⁸⁴ Meyendorf, "A Journey From...", s.23.

⁸⁵ Elizabeth E. Bacon, *Esir Orta Asya*, Tansu Say (çev.), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul, s.98.

⁸⁶ Bigi, *Maverâünnehir'e Seyahat*, s.88.

⁸⁷ Atlah savaşı sonunda Semerkand'da sürülen binlerce Çinli ve Uygur esir medeniyet tarihin de yeni bir sayfa açmağa vesile oldu. Onlar sayesinde Semerkand'da ilk kâğıt imalathanesi kuruldu ve kâğıt imalatı Arap devletinin batı kutbunu teşkil eden Sicilya ve İspanya yolu ile Hıristiyan Avrupa'ya sokuldu (Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1971, s.159).

⁸⁸ Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s.582.

⁸⁹ Ziyayev, *Türkistan'da Rus...*, s.237-239.

ötesi demiryoluna bağlanınca bir yol kavşağı olarak yeniden eski canlılığına kavuşmaya başlamıştı.⁹⁰

1873 yılından itibaren Semerkand Rusların ve yerli halkın oturduğu yer olarak ikiye ayrılmıştı.⁹¹ Ruslar Türkistan'ın sembolü haline gelmiş Semerkand'da bir takım imar faaliyetlerine başlamışlardı.⁹² Semerkand'da kurdukları kolonilerin su ihtiyacını karşılamak için Ruslar, Zerafşan'ın Buhara'ya giden kolunu kesmişlerdi. Zaten kısıtlı olan su kaynaklarının tükenmesiyle kuraklık meydana gelmişti. Bu durumda tarımsal faaliyetleri yürütmek için su bulamayan Buhara ve Semerkand halkının daha da fakirleşmesine neden olmuştu.⁹³ Ancak Ruslar, mimari alanda yapılan faaliyetleri sömürge politikasının bir gereği olarak yürütmelerine rağmen bölgeye refah getirmek amacıyla yaptıklarını iddia etmişlerdir.⁹⁴

Sonuç

Buhara ve Semerkand şehirleri Orta Asya'nın önemli kültür ve ticaret merkezleri arasında bulunmaktaydı. Buhara Emirliği'nin bulunduğu bölgenin coğrafi konum ve iklim özellikleri dolayısı ile bütün şehirlerinin gelişme şansı olmamıştı. Buhara ile Semerkand arasındaki

⁹⁰ Aydınlı, "Semerkant", s.484; St. Petersburg ile Semerkand arasındaki demiryolunun toplam uzunluğu 1450 km. kadardı. (Dobson, *Russia's Railway...*, s.199)

⁹¹ Dobson, *Russia's Railway...*, s.207. Eski Semerkand mimari ve tarihi eseleri konusunda çok iddialıydı. Rusların yaşadığı yeni Semerkand'da ise şehir planlaması oldukça güzeldi. Ormanlık ve çok geniş ve beyaz tuğladan yapılmış bahçeli evler sıra sıra dizilmişti. Temiz sular yolların her iki tarafından akardı (Dobson, *Russia's Railway...*, 208-209).

⁹² Gorshenina, "Samarkand and Its...", 253.

⁹³ Ergun Çağatay, *Bir Zamanlar Orta Asya: Once Upon a Time in Central Asia*, Tetragon İletişim Hizmetleri, İstanbul 1996, s.24; Olufsen, *The Emir of...*, s.143.

⁹⁴ Edward Hallett Carr, *Yirmi Yıl Krizi 1919-1939*, Can Cemgil (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s.122-123; Saray, "*Osmanlı Devleti...*", s.67.

Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand

bağlantı yollarının diğerlerine göre bir nebze daha iyi olması bu iki şehrin gelişmesinde etkili olmuştur.

Buhara şehri ilk kurulduğu dönemlerden itibaren işlek bir ticaret merkezi olarak tanınmıştır. Şehrin önemli ticaret yollarının üzerinde bulunmasına Buharalıların ticarete olan düşkünlükleri eklenince şehir cazip bir pazar durumuna gelmişti. Ayrıca Buhara sahip olduğu çok sayıda cami ve medresesi ile İslam dininin önemli merkezlerinden biri olarak ün yapmıştır.

Semerkand şehri ise, Buhara Emirliği'nin en önemli yönetim merkezlerinden biriydi. Buhara hanlarının yılda bir kez Semerkand'a gidip *Köktaş*'a oturarak hâkimiyetlerini perçinlemek zorunda olmaları Semerkand'a ayrı bir değer verilmesine neden olmuştur.

Türkistan'da uzun zaman devam eden kanlı savaşlar nedeniyle Buhara ve Semerkand şehirleri, bilim, ticaret ve kültür alanında geniş çapta ilerleme imkanı bulamamışlardı. Buhara Emirliği'nin hanları şehirlerin ilerlemesinden ziyade, bölgedeki otoritelerini ve güçlerini kuvvetlendirmekle meşgul olmuşlardı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusların Türkistan'ı işgal etmeye başlaması ile sömürü politikası dil, din, kültür gibi alanlarda hızla kendini göstermeye başlamıştır. Rusların yapmış olduğu demir yolu ağı ve Rus yerleşimcilerin etkisi ile Buhara ve Semerkand şehirlerinde Rus kültürünün etkileri hissedilir hale gelmiştir.

Batının "medeniyet götürme" aldatması ile işgal ettikleri bölgeleri sömürme politikasını kendilerine düstur edinmiş olan Ruslar, bu bağlamda Buhara ve Semerkand'ın bazı bölgelerinde kendi çıkarları için yaptıkları mimari değişimleri; "Türkistan'ın görünümü ve refahının hızla düzeldiği" şeklinde dünya kamuoyuna duyurmuşlardır.

Kaynakça

ADLER, Elkan Nathan, *Jews in Many Lands*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1905.

ALPARGU, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*, C.8, Yeni

Türkiye Yayınları, 2002, s. 557-605.

_____, "19. Yüzyılda Buhara Hanlığında Bir Seyyah ve Tabip: Johan Martin Honinberg", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C:13/2, 2013, s.199-207.

ARMINUS, Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, N. Ahmet Özalp (çev.), Ses Yayınları, İstanbul 1993.

ALTINTAŞ, Ayten, "Osmanlıda Gül", <http://ztbb.org/festival/geleneksel-tip-festivali-2007/osmanli-tibbinda-gul/>, (15.11.2016).

ASENA, G. Ahmetcan, *İpek Yolu: Çin-Doğu Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2009.

ATALAY, İbrahim, "Türk Dünyası'nın Coğrafyası", *Genel Türk Tarihi*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

AYDINLI, Osman, "Semerkand", *İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

BACON, Elizabeth E., *Esir Orta Asya*, Tansu Say (çev.), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul.

BARTHOLD, Wilhelm, *İlk Müslüman Türkler*, M. A. Yalman, T Andaç, N. Uğurlu (çev.), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008.

_____, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hakkı Dursun Yıldız (hzl.), Kervan Yayınları, İstanbul 1981.

BİGİ, Muhammed Zâhir, *Maverâünnehir'e Seyahat*, Ahmet Kanlıdere (çev.), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2005.

BREGEL, Yuri, *An Historical Atlas of Central Asia*, Brill Akamich Puplichers, Boston 2003.

BONVALOT, Gabriel, *Eski Yurt: Orta Asya'dan*, M. Reşat Özmen (çev.), Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1894.

BURNES, Alexander, *Travels into Bokhara: Being The Account of A Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narattive of A Voyage on the Indus, From The Sea to Lahore, With Presents From The King Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, in The Years 1831, 1832 and 1833*, Vol, I-II-III, John Murray-Albemarle Street, London 1834.

CARR, Edward Hallett, *Yirmi Yıl Krizi 1919-1939*, Can Cemgil (çev.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.

ÇAĞATAY, Ergun, *Bir Zamanlar Orta Asya: Once Upon a Time in Central Asia*, Tetragon İletişim Hizmetleri, İstanbul 1996.

ÇELİK, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 2009.

_____, "Mangıtlar Devri Yerli Vakayinameleri", *Türkish Studies*, C:7/3, 2012.

DOBSON, George, *Russia's Railway into Central Asia Notes of A Journey From St. Petersburg to Samarkand*, W. H. Allen & Co., 13, Waterloo Place and At Calcuta, London 1890.

ESİN, Emel, *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006.

GORSHENİNA, Svetlana, "Samarkand and Its Cultural Heritage :Perceptions and Persistence of The Russian Colonial Construction of Moments", *Central Asia Survey*, C.3 /S.2, Roudledge 2014.

HATUNOĞLU, Nurettin, *Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği ve Alim Han*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2011.

_____, "Buhara, Afganistan, Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanının Dil ve Aidiyet Durumu", *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, S:75, 2015, s.127-156.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları, Ankara 1975.

HEDİN, Seven, *Through Asia*, Harper and Brodthers Publishers, C.1, London 1899.

IGNATYEV, Nikolai Pavlovic, *Mission N.P. Ignatyev to Khiva and Bukhara in 1858*, John L. Evans (trs.), Oriental Research Partnus, Newtonville 1984.

JENKINSON, Antony, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia By Anthony Jenkinson and Other Englishmen, With Some Account of The First Intercourse of The English With Russia and Central Asia By Way of The Caspian Sea*, C.1, E. Delmar Morgan ve C. H. Coote (Ed.), B. Franklin, New York 1900.

KARA, Abdulvahab, *Kazakistan ve Kazaklar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

KARADAĞ, Gülay, *Avrupalı Gezinlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon, 2006.*

KHANIHOFF, Nikolai Vladimirovich, *Bokhara: Its Amir and Its People*, Translated From The Russian of Khanikoff by Baron Clement A. de Bode, J. Madden, London 1845.

MEAKIN, Annette M. B., *In Russian Turkestan A Garden of Asia and Its People*, George Allen 156, Charing Cross Road, London 1903.

MEYENDORF, Baron, "A Journey From Orenburg to Bokhara in The Year 1820", *The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C.5/Kısım.2, Routledge, London 2004.

MURAVİEV, Nikolai, *Murayiev's Journey to Khiva Through The Turcoman Country 1819-1820*, Philipp Strahl (çev.), Printed At The Foreign Department Press, Calcutta 1871.

NAUMKIN, Vitaly, *Samarkand: Caught in Time: Great Photographic Archives*, Reading: Garnet Publishing, 1992.

OLUFSEN Ole, *The Emir of Bokhara and His Country*, William Heinemann, London 1911.

ÖZCAN, Azmi, "Rus Çarlığı ve İngiltere'nin Türkistan Üzerinde Nüfus Mücadelesi ve İslam Faktörü", *Orta Asya'da İslam*, C.2, 2012.

RAMAZANOĞLU, Gözde, *Orta Asya'da Türk Mimarisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

RASONY, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971.

SARAY, Mehmet, *Özbek Türkleri Tarihi*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 1993.

_____, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler 1775-1875*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

SCHUYLER, Eugene, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Firdevs-Halil Çetin (çev.), Paradigma Yayınları, İstanbul 2000.

TAŞAĞIL, Ahmet, *Türkistan, İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.41, İstanbul 2012.

TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili ve Yakın Tarihi: Batı ve Kuzey Türkistan*, C.1, İstanbul 1981.

UÇAR, Fuat, *Geçmiş-Günümüz ve Geleceğin Türk Dünyası*, IQ Kültür Sanat ve Yayıncılık, İstanbul 2009.

VALIKHANOF, M. Venikof, *The Russian And Central Asia, Their Occupaiton The Kırız Steppe The Line of Syr-Daria Their Relaitons with Hive Hokand Bokhara*, London 1865.

VURGUN, Seda Yılmaz, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığı Altında Buhara Emirliği-Hanlığı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2013.

ZARCONE, Thierry, *Yasak Kent Buhara, (1830-1888)*, Ali Berkay (çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

ZENKOVSKY, Serge A. *Pan-Islam and in Russia*, Harvard University Press, Cambridge 1967.

ZİYAYEV, Hamid, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

